

ПРОНИКВАНЕТО НА МИЛТЪН В БЪЛГАРИЯ (1864—1944)

АЛЕКСАНДЪР ШУРБАНОВ

Славата на големия английски поет Джон Милтън (1608—1674) достига до България в средата на миналото столетие. Във възрожденския ни печат неговото име се споменава наред с името на Шекспир. Към това време се отнася и първият по-сериозен опит за представяне на Милтъновото творчество пред нашия читател.

През 1864 г. в два последователни броя (7 и 8) на „черковно-литературното и любословно списание“ *Духовни книжки* е поместен български превод на Книга I от епическата поема *Изгубеният рай*. (Нека отбележим в скоби, че първата Шекспирова драма на български език ще се появи едва четири години по-късно.¹ Издателят е Р. И. (Райчо Илиев) Блъсков, а преводачът — неговият син Д. Р. (Димитър Райчев) Блъсков, по-млад брат на писателя Илия Блъсков.

Преводът е в проза и, както се съобщава в бележката на издателя², е направен от руски. За онова време това е съвсем нормално — руски е един от няколко езика посредници, чрез които по пътя на препревода у нас започва да прониква световната книжнина. Към 1864 г. съществуват два пълни руски превода на *Изгубеният рай* — и двата в проза. Първият, издаден през 1780 г. и след това нееднократно преиздаван, принадлежи на Амвросий, Архимандрит Екатеринославски и на свой ред е препревод от френското издание от 1729 г.³ Вторият, съвсем скорошен — от 1861 г., е от оригинала и е направен от професора в Московския университет А. З. Зиновиев. Неговата точност достига до буквалност и го превръща в идеален подстрочник на поемата. Димитър Блъсков, който по това време учи в Одеса, би могъл да познава новия академичен превод. Той обаче, по всичко личи, превежда от стария, който вече няколко десетилетия се е ползвал с широка популярност и навярно е по-достъпен. Оттам в превода на младия Блъсков преминава автоматично Амвросиевата деформация на оригинала — известно логическо опростяване и пренареждане на сложните Милтънови изречения, някои пояснителни добавки и друг вид редактиране. Въпреки всичко обаче трябва да се каже, че авторските мисли и образи, както и съществените нишки на повествованието, са предадени доста точно за един препревод. Заслужава уважение и богатият, гъвкав и изразителен български език на преводача. Някои елементи от

¹ Според проучванията на Владимир Филипов първата Шекспирова пиеса, преведена на български, е *Ромео и Жулиета*, поставена в свищовското читалище през 1868 г. (вж. *Преводът и българската култура*, сборник, ред. колегия: Леда Милева и др., С., 1981, с. 184 и 191).

² „После като първий плод от учението на милия ми син, поканил бих го да свърши превода от Руски за да се издаде тая любопитна книга и на Български език.“ (Из бележката на Р. И. Блъсков към последния брой на *Духовни книжки*, в която се обявява закриването на списанието с дата 24 април 1868 г.).

³ *Le Paradis Perdu de Milton. Poeme Heroique, traduit de l'Anglois. A Paris. M. DCC. XXIX. Avec Approbation & Privilège du Roy.* (Преводът принадлежи на Н. Ф. Дюпре дьо Сен-Мор, чието име обаче не фигурира в изданието).

Милтъновия барокъв синтаксис, които са се съхранили у Амвросий, не са затруднили Блъсков въпреки сравнителната незрелост на нашия литературен език в онези години. Особено достойнство на българския превод е постигането на една вътрешна ритмичност и изчистеност, която често придава поетично звучение на прозаичния текст и с това го приближава към внушението на оригинала. За илюстрация може да послужи следният откъс от описанието на поваления Сатана⁴:

„Гневът, яростта небесна го остави безсмъртен, за да по-гурчиво изплати тежката си пристъпка. — Доди в себе си и сичката бездна се потърси от неговите тръпки. Миналото мучение, бъдещето отчаянност. По всъде той обръща пламенните си кървави очи. В тях са вижда скръб, смущение, гордост и ненавист. Проницателното негово зрение, подобно на Небесните Ангели, изведнъж обема всичко онова проклято, страшно и престрашно място, в което той са намираще. Пламък, подобен на ужасна пещ без светлина, само с едно малко тъмно сияние, за това само да са вижда, как Бездната е напълнена с плачевни грозни сенки, де мир, покой и надежда никога не щат да бъдат, окружаваше и пълнеше сичкото пространство адско!“

Това първо представяне на Милтън у нас е отпечатано като приложение на списанието („отделно на особен лист“) със своя титулна страница, защото, както пише в цитираната вече бележка Р. И. Блъсков, „мисляхме да се състави една книга на цяло, но зла среща ни срещна“⁵. Ако се беше съставила въпросната книга, ние щяхме да имаме още в шестдесетте години на миналия век български превод на *Изгубеният рай*, и то, както се вижда от отпечатаната част, превод, с който можеше да се гордеем. Затова няма да е излишно с няколко думи да кажем защо начинанието не е доведено докрай и каква е тази „зла среща“, за която наемква старият Блъсков. За всичко това узнаваме по-подробно от автобиографията му, публикувана след Освобождението.⁶

През 1858 г. бъдещият преводач на *Изгубеният рай*, тогава още 16—17-годишен юноша⁷, е приет на обучение в Одеската семинария като едно от групата българчета с руска стипендия, подготвяни за учители в родината си, между които е и Васил Друмев. Щастливият баща, клисурецът Р. И. Блъсков, който вече е учителствувал из не един български край, решава да се залови с издаването на *Духовни книжки* в печатницата към централното българско училище в Болград, Бесарабия, за да бъде и по-близо до болнавия си син. Не след дълго, през 1864 г., Димитър се прехвърля при баща си по здравословни причини и се залавя да му помага с преводи от руски. Поради трудностите по финансирането списанието вече се е пренесло в Браила. И ето че тук през 1865 г., тъкмо когато е започнало подготвянето и отпечатването на *Изгубеният рай*, съдружникът на Р. И. Блъсков, някой си х. Юрдан х. Вълков, завежда срещу него дело за обезщетение от 25 000 гроша. За да спести на баща си унижението, Димитър се предава в ръцете на алчния чорбаджия и остава в Българско като заложник. Според *Автобиографията* х. Юрдан се оказва турски шпионин и затова съдът веднага взима неговата страна. „Накрай — пише с мъка старият Блъсков — син ми е бил

⁴ Правописът на всички цитирани текстове е съвременен, без да се извършва каквато и да било друга редакция. Използуваните остарели или нестандартни фонетични форми също са запазени.

⁵ Вж. бел. 2 по-горе.

⁶ Райчо Илиев Блъсков. *Автобиография*. Русе, 1880. Пълният текст е отпечатан в *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина*, кн. XVIII, С., 1901. Препечатан е в последно време и в книгата *Автобиография*, съст. Николай Жечев, С., 1979.

⁷ В посвещението към своето издание *Слова и проповеди, написани и сказвани у село Дивлядово при Шумен*, Р. И. Блъсков пише: „За спомен на милия ми син Димитра Блъсков, роден на 1842 год., а по-мина са млад... на 3 септември 1873 г.“ Ако се съди по казаното в *Автобиографията* (вж. бел. 6 по-горе) обаче, когато Р. И. Блъсков отива в Одеса да види сина си през 1862 или 1863 г. (4—5 години след заминаването му през 1858 г.), последният е „почти на 19 години“, т. е. трябва да е бил роден не по-рано от 1843 г. В статията си „Учебното дело в с. Дивлядово преди освобождението“ (вж. бел. 8 по-долу) Минко Пенков предлага трета рождена година — 1841, но и смъртта му изтегля с година по-напред — в 1872. Николай Жечев приема 1841 г. направо от Пенков в коментара си към съставената от него книга *Автобиография* (вж. бел. 6 по-горе), без да обсъжда въпроса. Засега като че ли годината 1842 е най-надеждна, тъй като е изрично цитирана от Р. И. Блъсков, докато сметките в *Автобиографията* може и да са объркани. 1842 г. е предпочетена без коментар и от акад. П. Динев в статията му „Илия Блъсков“ в *История на българската литература*, С. 1966, т. II, с. 413.

фърлен в турските грозни затвори. И ни един милостив гражданин, ни един от моите
божем, приятели, не се застъпил за сина ми, за неговата възпилюща правда! И
само че никого е нямало, който да се застъпи за неговата невинност, не само че не
имало кой да му даде поне едно нравствено подкрепление, но като руски възпи-
ник, всеки е странял от него, за да не се компрометира!“

Когато след шест месеца е пуснат на свобода под гаранция, за да изплати ба-
щиния дълг, Димитър се залавя с книжарство, а след това — от 1869 г. — и с уч-
ителство в будното шуменско село Дивдядово, където по-рано е учителствувал и баща
му. Тук всецяло отдаденият на просветителското дело младеж оставя незаличима
следа.⁸ Той обновява и укрепва училището, въвежда съвременна класна система,
устройва пансион за учениците, които идват от други селища, създава читалище, съ-
трудничи активно на възрожденския печат (най-вече в бащиното си списание *Училище*)
със статии по въпроси на образованието. Естествено е да се запитаме не е ли могъл
все пак Димитър да продължи през тези години работата си над захванатия в Бразил
превод. Отговорът се съдържа в цитираната по-горе бележка на издателя на раздели
с чителите на *Духовни книжки* през 1868 г.: „После като първият плод от учението
на милия ми син, поканил бих го да свърши превода от руски, за да се издаде така
любопитна книга и на български език. Но, най-напреж, де са нашите свещеници,
които да настояят и да спомогнат за издаването на каква да е духовна или друга бъл-
гарска книга? Изпитали сме ся не веднъж и знаем, че много са сбрали, мало же от-
брали.“ Такава е тъжната истина за нашето възрожденско меценатство.

През 1872 г. броят на учениците в дивдядовското училище достига 114. То си
спечелва име на едно от най-уредените в Североизточна България. И всичко това се
дължи на ревностния учител. Но „с такъв занаят и да препитава себе си, майка си,
братчетата си още и новото си семейство (той бе се оженил и имаше две деца), че и
дълг да плаща, едва ли е смагал — отбелязва Р. И. Блъсков. — Най-сетне се решава
да бъде свещеник в едно затытено с. Аврен, Провадийско, отгдето сетне чувам жал-
ното и скърбно известие, че след 15-дневното си ръкоположение предал Богу дух в
с. Аврен, далеч от роднини, приятели и от своето мило семейство в година 1873-та
септември 3-и“. По това време Димитър Блъсков е едва 31—32-годишен. Човек с без-
условни литературни заложби и чувство за мисия в духа на семейната просветител-
ско-религиозна традиция⁹, той става жертва на една жестока действителност, преди
да е успял да се разгърне. С него погива преждевременно и ранният български дебют
на Милтън.

Едва четвърт век по-късно, доста след Освобождението, с превеждане на откъс
от *Изгубеният рай* се захваща младият тогава ляв публицист Димитър Бойкинов.
Под заглавие „Химна към светлината“ в шуменското „научно-литературно списание“
Искра — бр. 6 от 1888 г. — е отпечатан неговият превод на обръщението към светли-
ната, с което започва Книга III на поемата, без да е посочено, че се касае за извадка
от по-голяма творба. Преводът е доста отдалечен от оригинала и по съдържание, и
по форма. Той е силно раздължен (Милтъновите 55 стиха са станали 66), избобилствува
с ненужни възкличания и синонимни повторения и жертвува заради тях съществени
моменти от авторския текст, който отгоре на това е трансформиран от неримуван
петостъпен ямб на английския поет в класически френски александрини (съседно ри-
мувани шестостъпни стихове с междинна цезура).

В основни линии тези немаловажни съдържателни и формални отклонения от ори-
гинала се дължат на факта, че по всяка вероятност имаме работа с троен превод.
Като източник Бойкинов трябва да е ползувал руския превод на въпросния пасаж, на-
правен от Н. И. Гнедич и отпечатан през 1814 г. под заглавието (Милтън, сетующий

⁸ Вж. Минко Пенков. Учебното дело в с. Дивдядово преди освобождението: (Шумен — Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града. Коларовград, 1962, Книга II).

⁹ В *Автобиографията* си Р. И. Блъсков пише за браилския период на *Духовни книжки*: „И на-
прягах силите си нещастният ми син, за да бъде това списание по-народополезно. „Свещениците и
учителите са, които ще бъдат спасители на покрусеното ни отечество“, често говореше син ми“ (с. 53).

на своя слепоту“.¹⁰ Самият Гнедич за съжаление е превеждал — и то доста приблизително — от френския превод на Делил, който на свой ред е твърде неточен.¹¹ Една двусмисленост на Делиловата версия довежда до любопитна грешка у Гнедич — към края на откъса обръщението на поета към светлината се заменя с обръщение към музата. Това отклонение естествено преминава и в българския вариант.

Такива се, както видяхме и при Блъсков, коварните клопки на превода. Но Бойкинов добавя към чуждите и някои свои прегрешения. Той е, общо взето, доста непохватен стихоплетец — нещо, което се доказва и от по-сетнешните му откъслечни опити като поет и преводач на руска поезия в социалистическите и анархистическите издания, в които работи предимно като публицист и редактор през последното десетилетие на XIX в.¹² Метриката на неговия Милтън е несигурна, Делиловските римувани двустипи при нужда се разливат в тристишия и т. н. Но каквито и да са слабостите на „Химна към светлината“, не може да не се отчете, че Бойкинов за пръв път у нас превежда Милтън в мерена реч.

Следващият опит е чисто прагматичен, но заслужава внимание. Става дума за неколккратно издаваната в края на миналия век *Христоматия по изучаване словесността в горните класове на гимназиите, петокласните, педагогическите и духовните училища*, съставена от Ст. Костов и Д. Мишев и отпечатана, ако не греша, за първи път през 1889 г. — едно учебно пособие по световна и родна литература, на чийто размах днес можем само да завиждаме. В тази книга, в раздела, посветен на Милтън, и по-специално на *Изгубеният рай* (с. 88—101), е препечатана Бойкиновата „Химна“ с неговото заглавие и с името на преводача, но с необходимото пояснение: „Начало из песен III“. Откъсът е използван като илюстрация на поемата веднага след резюмето на цялостното ѝ съдържание по реда на дванадесетте ѝ книги, в общи линии извлечено от авторовите заглавни резюмета, но включващо някои обяснения, които говорят за познаване на основния стихотворен текст.

Втората илюстрация — в проза, без никакво сведение за преводача и източника или поне изходния език на превода — е озаглавена „Блаженный живот на Адама и Ева в Рая. (Из песен IV)“ и с малки съкращения предава стихове 131—775 от общо 1015-те стиха на Книга IV. Основна слабост на анонимния превод е неговата силна прозаизираност. Ярките поетични образи от оригинала са преразказани и разяснени, вследствие на което губят внушението си. Характерен е следният пример:

„Тихите зефири, като вееха с благоуханните си крила, разливаха навред аромати и, като разшумоляваха листцата на дървесата, струваше се, че шепнат на ухото имената на ония места, откъдето бяха понесли тая благоуханна плячка.“

Да сравним съответното изречение у автора:

Now gentle gales,
Fanning their odoriferous wings, dispense
Native perfumes, and whisper whence they stole
Those balmy spoils.

Живата метафора се е разложила в книжно многословно сравнение.

Има какво да се желае и от българския език на превода, чиято старомодност явно е проличала още след 5—6 години и е наложила внимателна стилистична редакция преди отпечатването на малка извадка от него в новата *Христоматия за горний курс на началните училища и долните класове на гимназиите* (1895 г.) от същите съставители.

¹⁰ Вж. Н. И. Гнедич. *Стихотворения*. Л., 1956, с. 852.

¹¹ Пушкин споменава Делиловия превод с присъщата си ирония: „...не говорим о переводе в стихах аббата Делиля, который ужасно поправил его грубые недостатки и украсил его без милосердия...“ („О Мильтоне и Шатобриановом переводе „Потерянного рая“). — В: А. С. Пушкин. *Полное собрание сочинений*. Т. VII. М.—Л., 1949, с. 490).

¹² Вж. например сп. *Ден* (бр. 7 и 8, 1891, с. 100) — „Стихотворение“, подписано с постоянния псевдоним на Д. Бойкинов от онова време, Д. Бран, и Бойкиновия в. *Борба* (бр. 13, 9. VI. 1894), където е поместен неподписан стихотворен превод „Из Некрасова“, вероятно направен от самия главен редактор.

Заедно с това обаче не можем да не отбележим точността и компетентността на тълкуването, които респектират и подсказват, че навярно за пръв път в историята на претворяването на Милтън на български език имаме работа с пряк превод от оригинала. В полза на тази хипотеза говорят и такива преноси — явно от английски, а не от руски или френски — като „Сабейските аромати“ (срв. „Sabeian odours“ (с. 162) вместо „савските аромати“, което би било нормалната съответка.

Нова стъпка във въвеждането на *Изгубеният рай* у нас *Христоматията* на Костов и Мишев прави и по отношение на пълнотата на нашата представа за поемата. За първи път, както вече се спомена, макар и в резюме, ни е поднесено съдържанието на цялото произведение, така че няколкокото преводни откъса, с които разполагаме, могат да се поместят в тази много по-обхватна рамка и да се възприемат в реалния си мащаб.

Стремещът към изпълването на така очертаната рамка с нов текст продължава и през последвалите години. Така в 1892 г. русенското педагогическо списание *Учителски другар* публикува в две свои последователни книжки (бр. 17 и 18 и бр. 19 и 20) прозаичен превод на Книга I и част I—400 от общо 1055-те стиха) от Книга II. Въпреки че и втората публикация завършва с обещание за продължение („Следва“), това, което следва в новата книжка, е Карамзиновата историческа повест *Марта Посадница*, и към *Изгубеният рай* списанието вече не се връща. Впрочем, след откъслечните преводи на Милтън и Карамзин то сякаш изобщо се отказва да публикува художествена литература — в края на краищата изданието е посветено преди всичко на практически въпроси на обучението и отглеждането на подрастващото поколение и всякакви други материали са просто лукс.

Учителски другар също пази в тайна името на преводача и източника на превода, но някои форми („мис“ вместо „нос“, „Иегова“ вместо „Йехова“) подсказват руска връзка. Ако предположението е вярно, изходният текст не е преводът на Амвросий. Възможно е да е този на Зиновиев — отклоненията от оригинала са незначителни, но текстът е прозаизиран по общата си тоналност не по-малко от онзи в *Христоматията*. Новият „аранжирмент“ този път се дължи не толкова на добавени разяснения, колкото на пренареждане на Милтъновите изречения с цел да се постигне по-голяма логическа яснота и еднопосочност на смисъла. Срещат се отделни забавни „корекции“ на автора, вероятно по недоглеждане. Така например Аонийската планина („the Aonian mount“) се е превърнала в нещо доста по-познато — „Атонските гори“.

И сега стигаме до първия и за съжаление единствен до края на интересувания ни период цялостен превод на *Изгубеният рай*, издаден в София през 1898 г. в отделен, добре оформен илюстриран том с два предговора — един за автора, един за поемата — и с обширен коментар на преводача.¹³ Това истинско завоевание в историята на нашата митълънистика принадлежи на митрополит Теодосий Скопски — една твърде интересна личност от епохата на борбите на нашия народ за национално самоопределение. Теодосий е роден в неврокопското село Търлис и принадлежи към Гологановия род, от който е произлязъл и неговият чичо, йеромонах Теодосий (1795—1888), борецът срещу гръцките асимилаторски стремежи. По-голям брат на преводача е събирачът на български народни песни, публикувани във Верковичевата *Веда Словена*, Иван Гологанов.

Между другото, в края на коментара към своя превод, в статията за Орфей Теодосий прави следното интересно съобщение, свързано със събираческата дейност на брат му:

„Такви песни, отдавани на Орфея, се пеят и сега от българите (мохамеданци, наричани помаци), които са коренните жители на Родопа; те всички са събрани преди тридесет години от покойният ми брат Иван Гологанова родом от село Търлис, Неврокопско, който е издал покойният Стефан И. Веркович в два тома под надслов „Веди на Славяните“, първия в Белград (Сърбия), който е преведен и на френски, а вторият

¹³ *Изгубеният рай*. Поема на Джон Милтона. Превел от френски и издал: Бивший Скопски Митрополит Теодосий. С рисунки. С., Печатница на Ив. К. Цуев. 1898.

в Петербург. Такви песни има събрани още много, но не могат да се намерят къде са скрити от брат ми; защото внезапно преди три години се пресели в вечността от влиянието на неблагоприятните обстоятелства.¹⁴

Позволих си да цитирам този пасаж, който очевидно не е свързан с моята тема, защото в него има два любопитни момента, отнасящи се до загадъчната история на Гоголев. Първият се състои в това, че през 1898 г., пет години след смъртта на Веркович и три години след смъртта на брат си, който в очите на видния фолклорист, а и на не един негов колега по света, се е оказал безсъвестен мистификатор от типа на Макфърсън, Теодосий дори не наемква за разразилия се скандал и утвърждава без никакво съмнение автентичността на братовата си сбирка. Трябва да се отбележи и това, че именно Теодосий установява връзката между Веркович и брат си. Вторият момент е известното, че след кончината на Иван Гоголев още много неиздадени от никого „орфейски песни“ са останали скрити от техния събирач (или съчинител?) и не могат да бъдат намерени. И двата момента, струва ми се, заслужават да бъдат взети под внимание от изследователите на нашия фолклор и литературните ни истории при по-нататъшното проникване в личността и ролята на Гоголев.

Но да се върнем след това малко отклонение към Теодосий. Според *Енциклопедическия речник* на Л. Касъров той е бил сляп по рождение до единадесетата си година — едно съдбовно обстоятелство, което може би по-късно е събудило интереса му към великия слепец Милтън — и бил обещан от родителите си иконом поп Илия и Калина презвитера за калугер на манастира „Св. Иван Предтеча“ в Серес, чийто игумен бил старият Теодосий. Учил се на село, а после — в манастира при чичо си. Там усвоил гръцки. През 1862 г. се помонашил и ръкоположил за дякон. От 1864 г. става свещеник, а три години по-късно е изпратен за протосингел в Мостар, където научава сръбски. В Серес се връща в 1869 г., но заради статите му в белградския в. *Исток* и заради връзката, която установил между Веркович и брат си Иван с оглед публикуването на български народни песни, тогавашният гръцки владика на града иска да го прати на заточение в Света гора. Веркович го скрива в дома си и тайно изпраща с препоръчителни писма в Пловдив, където служи в църкви и манастири. В 1873 г. се връща в Серес и организира там първата българска община с избрани от цялата околия членове. След основаването на българската екзархия от 1874 г. нататък заема отговорни църковни постове в Цариград, Ниш, Лозенград. Пише статии под друго име във в. *Марица* и *Зорница*. За скопски митрополит е ръкоположен в 1885 г. Вследствие на спречкване с екзархията от 1892 г. обаче е преместен в София, където остава до край на 1901 г., а през следващите няколко години управлява пловдивската епархия като помощник на стария митрополит Натанаил Охридски — една не по-малко интересна личност в нашия обществен и книжовен живот през оная епоха.

Особено плодотворен в литературно отношение за Теодосий е деветгодишният софийски период на принудително странене от обществените дела. Тук за по-малко от десетилетие той превежда от френски, гръцки и руски освен *Изгубеният рай* още редица съчинения на религиозно-философски теми от Шатобриан, Фарар и др., а и сам е автор на *Два трактата за Бога и душата*. Мисля, че в общи линии можем да се съгласим с оценката на Касъров, че езикът във всичките книги на Теодосий Скопски е „чист и точен български език“.

Теодосиевият превод на *Изгубеният рай* е в проза, както и почти всички по-ранни незавършени опити. На заглавната страница е посочено, че е направен от френски и у нас негласно се приема, че източникът е Шатобриан, тъй като единият от двата предговора към българското издание е тълкувание на Милтъновата поема от този автор. Шатобриановият превод на *Изгубеният рай* обаче е, както и сам той отбелязва, буква-

¹⁴ Цит. съч., с. 635.

лен до педантичност¹⁵. При обстойно сравнение на наличните текстове става ясно, че Теодосий всъщност е превеждал от френския превод от 1729 г. — същия, който бе послужил за източник и на първия руски превод на поемата, завършен през 1780 г. от архимандрит Амвросий, който пък на свой ред стана източник на нашия пръв опит за превод — Блъсковия от 1864 г. Така, донякъде по игра на случая, неуспялото начинание на Димитър Блъсков се връща към изходната си точка, за да се увенчае с успех чрез усилието на Теодосий Скопски след малко повече от три десетилетия.

Общият източник на двата превода ни дава възможност да сравним техните достоинства. Трябва веднага да кажем, че от сравнението печели по-ранният и — уви! — незавършеният. На ритмичната и образна ударност на Блъсков Теодосий противопоставя обяснително многословие. Ето един пример за двата различни подхода към претворяването на оригинала:

Милтън. And chiefly thou o Spirit, that ost prefer
Before all temples the upright heart and pure,
Instruct me, for thou knowst; thou from the first
Was present, and with mighty wings outspread
Dove-like sat'st brooding on the vast abyss
And madest it pregnant: what in me is dark
Illumine, what is low raise and support;
That to the height of this great argument
I may assert eternal providence,
And justify the ways of God to men.

Блъсков. А Ти най-вече, о Пресветий Душе, като предпочиташ от сичките храмове правото и чисто сърце, научи ма, защото нищо на Тебе не е неизвестно. От край си бил Ти и с разпръснатите свои силни крила носеше са отгоре бездната, коя и направи плодородна. Освети нине моята тъмнина, подкрепи ми слабият глас, кой са съема да докажи Божието Всемогущество, и да оправдай пред смъртните пътят Господний.“

Теодосий. „О Ти, Душе светий, който по-вече предпочиташ сърдце справедливо и чисто, от колкото храмове великолеппи! вразуми ме и ме научи; защото всичко на Тебе е известно. Ти си бил от начало, когато още не е било нищо, и като си разперел могъществениите си крила, както гълъбът разперя своите, когато предразполага към живот бездушните си още рожби, разпростирал си ги над неизмеримата бездна, в която си произвел живот и си я направил плодородна. Избави ме от невежеството и от тъмнината, освети ме с лъчезарната си светлина и подкрепи слабия ми глас; защото искам да оправдая пред човешките пътищата на Господа.“

Забележете как всяко нещо, което може да се изрази с една дума или фраза, Теодосий изразява с две: „вразуми ме и ме научи“, „ти си бил от начало, когато още не е било нищо“, „в която си произвел живот и си я направил плодородна“, „избави ме от невежеството и от тъмнината“. . . Че и с три: „освети ме с лъчезарната си светлина“. Този подход води до синонимна претовареност на текста и оттам — до затлачване на мисълта и чувството, до размекване на ритъма, който е гръбнакът на всяка литературна творба.

¹⁵ В предговора си към своя превод на *Изгубеният рай* Шаробриан пише следното: „... c'est une traduction littérale dans toute la force du terme que j'ai entreprise, une traduction qu'un enfant et un poète pourront suivre sur le texte, ligne à ligne, mot à mot, comme un dictionnaire ouvert sous leurs yeux...“ (Chateaubriand, *Paradis peris*, Paris, 1866, p. I).

В едно отношение все пак Теодосий превъзхожда много по-пестеливия и артистичен Блъсков — той рядко изпуска каквото и да било детайл от оригинала и е чужд на накъсаната мисъл и резките преходи, които се срещат тук-там у предшественика му.

Очевидно различията между двамата се дължат на разликата между темпераментите и дарованията им. И все пак, тъй като на места двамата съществено се раздалечат, остава съмнение, че Теодосий е ползвал повече от един превод на поемата. Той е имал навика да превежда от няколко различни източници едновременно, за което свидетелства и преводът му на Фараровото съчинение *Животът на Исуса Христа* от гръцки и руски. Показателно в това отношение е обстоятелството, че за неговото издание на *Изгубеният рай* са използвани руски илюстрации, на които личи подписът на художника — Кс. В. Ольшевски.

Колкото до поразителните прилики между двамата, особено в отделни изречения в началото на поемата, дали те не биха могли да се обяснят с пряко влияние на Блъсков върху Теодосий? Предполагането е привлекателно. В края на краищата по времето, когато Блъсков печата своя превод на Книга I в *Духовни книжки*, Теодосий става свещеник и също участва активно във възрожденския печат. Не е изключено браилското списание да е попаднало в ръцете му, макар да се е разпространявало предимно в източните краища.

Въобще въпросът за приемствеността и вътрешните връзки в процеса на усвояването на Милтъновото творчество у нас остава открит. Не съществуват, струва ми се, никакви преки свидетелства за наличието на такива връзки. И едва ли може да се счита, че натрупването на разхвърляни фрагментарни опити на различни преводачи е довело до създаването на пълен превод на *Изгубеният рай* само по себе си. По-скоро това развитие бележи като страничен продукт общото културно надигане на нацията, нейното постепенно укрепване и съзряване за цялостни завоевания на духа. В този смисъл, независимо от всичките си недостатъци, делото на Теодосий Скопски, което, както вече стана дума, е комплексно — претворяване, но и опит за критично осмисляне и поднасяне на поемата, — респектира със своята амбициозност и завършеност и заслужава най-висока оценка.

С него обаче приключва само един първоначален, ограничен етап в побългаряването на Милтън — този на прозаическата парафраза с отделни елементи на поетично внушение, и то на парафраза, достигната по пътя на препревода чрез език посредник. Извън така очертанния основен подход остават два, не твърде убедителни по своите резултати опита — този на Бойкинов да предаде малък откъс от поемата в стихотворна форма (както видяхме, твърде различна от оригиналната) и този в *Христоматията* на Костов и Мишев, където прозаическата парафраза вероятно е извлечена от самия оригинал, но поетичното внушение отсъства. Сега остава двата половинчати подхода да се обединят, и то в органична сплав, за да се стигне до действително претворяване на Милтъновата поезия на български език.

И този дългоочакван скок е извършен, макар и недокрай, само две години след Теодосиевото издание, когато авторитетното академично, научно, литературно и обществено списание *Български преглед* в своята книга VIII от април 1900 г. публикува началните 191 стиха на *Изгубеният рай* — пасаж, завършващ с края на голямата реч на Сатаната към Велзевул — под заглавие „Изгубеният Рай (от Джон Милтън) Книга Първа“. След откъса е отбелязано: „Превежда от оригинала В. Узунов.“

Това е навярно първият опит Милтъновият шефдьовър да се преведе в български стихове направо от оригинала. Проявен е похвален стремеж да се спази авторската форма и да се предаде с голяма точност както съдържанието, така и характерният тон на произведението. Макар и да си позволява удължение на Милтъновия петостъпен ямб с една стъпка — явно с цел да съхрани по-пълно смисловия товар, а и тържественото звучение, — Узунов не изпада като Бойкинов в клопката на александрините. Шестостъпните ямбически стихове при него не са надробени от неизменната френска цезура и са оставени бели, както е и у автора. Незначителното удъл-

жаване на размера от своя страна създава необходимите условия за висока степен на точност, достигаща до еквилинеарност на превода. Широко и с изненадващо майсторство се използва резкият анжамбман, който спомага за постигане на милтъновско пасажно стихосложение — размиване на стиховите граници и вливане на стиха в по-обширни ритмични единици с променлива дължина. Тази характерна прозодична черта на великия поет е донякъде продължение на една твърде древна национална традиция, проявила се с особена сила в Шекспировата драматична поезия, и може би неслучайно Узуновите анжамбмани ще станат важна съставка в по-сетнешното конгенно пресъздаване на *Хамлет* от Гео Милев. Особено интересно и плодотворно решение е издържането на целия откъс в мъжки краеистишия, което доближава общото звучение на българския стих до това на английския — там мъжката клаузула винаги доминира поради нефлексивния характер на езика.

Узуновият превод в никой случай не е безпогрешен. Срещат се известни, макар и редки, но дразнещи нарушения на метриката, като например добавянето на излишна неударена сричка в началото на стиха „Та измами прародителката, а след туй...“, което вероятно е опит за ритмично раздвижване, подсказано от оригинала, по пътя на характерната английска анакруза, но не е премерено с нужното умение и тъй като остава съвършено изолирано, се възприема по-скоро като непохватност. Белият стих също така неубедително, сякаш по недоглеждане, на места преминава в римуван. Милтъновите изречения се накъсват и опростяват. Опростяват се и някои по-специфични поетични образи. Например „To bottomless perdition“ („към бездънна гибел“) става „Във пропастта бездънна“, а „No light, but rather darkness visible“ („Не светлина, а по-скоро зрима тъмнина“) — „несветли, мрачни пламъци сред гъста тъма“. Въпреки общо взето много, доброто владение на английския език, в превода не липсват и погрешно схванати моменти. Ето няколко характерни примера:

„Що бързо си шурти покрай свещений град“

(курсът навсякъде е мой — А. Ш.)

за: „... that flowed/Fast by the oracle of God.“

„На техния Създател да осуетят

Желанието — да не станат богове?“

за: „... to fall off

From their creator, and transgress his will

For one restraint, lords of the world besides?“

... Тоз

Разгром го още повече изпълня с гняв“

за: „... . . but his doom

Reserved him to more wrath. . .“

„Един затвор безкраен, кръгъл, като пеш

Нажежена, пламтеше вредом. . .“

за: „A dungeon horrible, on all sides round

As one great furnace flamed. . .“

Както се вижда, някои от тези преводи непросто се разминават с мисълта на оригинала и издават безпомощност пред чуждия текст. За съжаление примерите могат да се умножат — цитираните тук неблагоприятно са подбрани само от първата трета на отпечатания откъс.

И все пак не бива да се забравя, че ние дирием грешки и недостатъци в Узуновия превод от позицията на един максимализъм, за който преди неговото постижение не можехме и да помислим. Общото внушение на този превод е силно, убедително и съзвучно с Милтъновото. Достатъчно е да се вслушаме в началните стихове, за да оценим колко напред е отишъл Узунов в сравнение със своите предшественици:

За непослушността човешка, за плода

На запретеното дърво, чий смъртен вкус

На тоя свят донесе смърт и скърби нам,

Като Едем изгубихме, дор по-велик
 Един човек ни върне пак блаженный рай,
 Пей, Музо, ти, която от незнайний връх
 на Ореб или на Синай насърдчавá
 Овчаря, първий що учи избранный род
 В начало как земята и небето Бог
 Създал от хаос!...

В тези стихове — за първи път на български език — е Милтъновата епическа широта, Милтъновата тържественост, Милтъновата музика. Тук за първи път е почувствувано и съхранено и Милтъновото съсредоточено и вдъхновено внимание към думата, към нейната тежка многозначност. Забележете с какво разбиране Узунов изнася в силна позиция — в края на стиха — онези най-важни лексико-семантични единици, на които се опира по същия начин и Милтъновото епическо въведение: „плода“, „смъртен вкус“, „скърби нам“, „по-велик“, „рай“, „връх“... Не, това вече не е плах опит за предаване на съдържанието, а полетът на едно истинско поетично пресътворяване, възкресяване на оригинала в неговото живо единство от дух и плът.

Човек естествено се запитва: кой е този българин, успял тъй рано и с такава категоричност да докаже, че и нашият език може да достигне до Милтъновите епически висини? Около личността на преводача В. Узунов остават някои мъчителни неясноти. Няма съмнение, че В. е съкращение от Васил, тъй като в предходния, VII брой на *Български преглед* са поместени две преводни стихотворения на А. Тенисън и този път е отбелязано: „Преведе от английски: Васил Узунов“. Но кой е Васил Узунов? Има такъв български писател, роден през 1873 и умрял през 1948 г. — доста плодовит, макар и не блестящ, автор на над 150 заглавия, от които 25 книги — предимно белетристични.¹⁶ Голяма е вероятността тъкмо този Васил Узунов да е човекът, от когото се интересуваме. Убеждението ни се подсилва от няколко обстоятелства. Първо, писателят Васил Узунов знае английски достатъчно добре, за да преведе от този език две книги по въпросите на образованието.¹⁷ Второ, той е автор на поне два поетични сборника, издадени през първите години на XX век¹⁸ — приблизително по времето, когато излиза и преводът от Милтъновата поема. Трето, в личното му творчество често се явяват религиозни, дори мистични теми и образи, което би могло да обясни донякъде интереса му към сюжета на този епос. Наред с всичко това обаче в подробните си и актуализирани библиографии (включващи и преводните творби), които Васил Узунов прилага към почти всяка своя книга, той нито веднъж не загатва за опита си да преведе *Изгубеният рай*. Дали го е смятал за твърде ранен, незначителен, неуспешен, незавършен? Или дали той просто не е негов, а на някой съименик? Един въпрос, който ще трябва още да се изяснява.

Не можем да бъдем сигурни и защо захванатият превод е прекъснат тъй рано. Бележката след публикуването в Книга VIII на списанието откъс подсказва със самото време на глагола — „превежда“, а не обикновеното „преведе“ или „превел“, че работата е в ход. Още повече, налице е и обещанието „Следва“. И все пак по-нататък не следва нищо. Можем само да гадаем какви са причините за прекъсването на публикацията, но, както вече се уверихме, то е по-скоро правило, отколкото изключение в нашия периодичен печат от онова време. По-важното и по-печално обстоятелство е, че въпреки положеното от Узунов толкова обещаващо начало за българската милтънистика още през първата година на XX век, до 1944 г. не се явява нито един нов опит за превод на *Изгубеният рай*. Сякаш възрожденският импулс на предишното столетие си е отишъл заедно с него.

¹⁶ Най-пълна библиография на съчиненията на Васил Узунов предлага книгата му *Вечната песен. През мир и бран*, С., 1938. Допълнителни данни могат да се почерпят и от по-късната *Сънни видения*, София, 1941.

¹⁷ *Образование на юношеството в Англия*, С., 1928; и *Четири главни елементи на образованието* от проф. Т. Дж. Джонс, Плевен (година на изданието — неотбелязана).

¹⁸ *Вихручки. Поеми*. Видин, 1905; и *Трепетлика. Лирични песни*, С., 1907.

Дотук ние никак негласно отъждествихме творчеството на Джон Милтън с неговото върхово произведение — епическата поема *Изгубеният рай*. Това стесняване на фокуса се дължи на изследвания материал: през целия интересующ ни период няма почти нито един опит да се преведе каквото и да било друго, освен шедьовъра на този поет. И все пак, да видим какво се крие зад нашето „почти“. Отделни извадки от Милтънови произведения — прозаични и стихотворни, преведени неизменно в проза, се явяват като цитати в критически и публицистични материали от наши и чужди автори в периодичния ни печат и така създават някаква, макар и твърде фрагментарна и отдалечена представа за творчеството на автора на *Изгубеният рай* като цяло. В това отношение специално внимание заслужава преводът на Ламартиновото съчинение „Животът на Милтона“ в сп. *Читалище* от 1875 г. (№ 8—12), където наред с отделни пасажки от *Изгубеният рай*, свързани с образите на Адам и Ева и техните взаимоотношения, писателят цитира и редица откъси от Милтъновите памфлети за развода, *Иконоборецът*, защитите на английския народ и някои негови писма. Преводите на тези цитати, макар и доста свободни, са на задоволително равнище от смислова гледна точка. Тяхно несъмнено достойнство е, че за пръв път запознават нашия читател с някои известни творби на Милтън. Друга, доста по-късна публикация, която не би трябвало да отминем, е една уводна статия на социалдемократическия в. *Народ* от 1921 г. (бр. 192), озаглавена „Преди 300 години“, която в голямата си част е обширен цитат от *Ареопагитиката*, представляващ по същество синопсис на значителна част от този забележителен трактат за свободата на словото.

И все пак, след всичко казано остава да споменем най-главното. През 1910 г. известният ни вече Теодосий Скопски, преводачът на *Изгубеният рай*, издава в отделна книга свой превод и на втората епическа поема на Милтън — *Възврънаният рай*, озаглавена от него „Придобитият рай“¹⁹. Преводът е отново в проза, но този път не е посочен езикът, от който се превежда, и досегашните ми усилия да определя източника останаха безрезултатни. Трябва да се отбележи, че характерното за предишния превод на Теодосий обяснително раздължаване на текста се проявява тук в още по-висока степен. За пример могат да послужат началните стихове на поемата:

Милтън. I who ere while the happy Garden sing,
By one man's disobedience lost, now sing
Recovered Paradise to all mankind
By one man's firm obedience fully tried
Through all temptation, and the Tempter foiled
In all his wiles, defeated and repulsed,
And Eden raised in the vast Wilderness.

Теодосий. „По-рано аз възпях щастливото жилище на човеческата двойка в райската градина, и изгубването, чрез тази двойка, блаженството вследствие непокорството на човека; сега пък имам намерение да възпея, как райското блаженство се възвръща на цялото човечество, благодарение на послушанието и твърдостта също на един човек, който изложи себе си на изкушение, тъй както и Адам, и изтърпя мъжествено изкушението и спечели блестява победа над злия дух, който позорно беше прогонен в бездната на Ада, и как дивата пустиня, благодарение на тази победа, отново се преобърна в райско жилище.“

Обемът на текста, както се вижда, е удвоен, а синтаксисът става толкова тежък и монотонен, че само читател с голям запас от търпение и добра воля би продължил нататък. Но — добър или лош — още от 1910 г. ние имаме превод на *Възврънаният рай* — нещо, което повечето от нас и не подозират.

¹⁹ *Придобитият рай*. Поема на Джон Милтона. Превел и издал: Бивший Скопски Митрополит Теодосий. С., Печатница „Балканска трибуна“. 1910.

И тъй, сега вече можем да коригираме предишното си обобщение и да кажем, че периодът 1864—1900 г. се открива с талантлив, но незавършен опит да се преведе *Изгубеният рай* в проза от руски и се закрива със също тъй талантлив и за жалост също тъй незавършен опит да се преведе тази поема в стихове от оригинала. (Нека отбележим в скоби, че по една игра на съдбата Васил Узунов е роден в годината, в която умира Димитър Блъсков — сякаш една щафета е предадена.) Между тези два жалона, след поредица от междинни, разпръснати и твърде неуспешни опити в различни посоки, се помества и един не толкова вдъхновен, но доведен докрай превод на творбата от френски в проза. Завършен е следователно цял етап от усвояването на *Изгубеният рай* у нас — препреводаческо-любителският, и е открит друг — преводаческо-професионалният. В условията на тогавашна България това качествено израстване обаче по една или друга причина не довежда до нищо повече.

* * *

След като проследихме усилията за претворяването на Милтън на български език, идва време да обърнем поглед и към другата, не по-маловажна страна в процеса на усвояването на неговото творчество — литературнокритическата.

В началото и тук е Димитър Блъсков с една обширна бележка под линия към заглавието на своя превод на Книга I от *Изгубеният рай* в *Духовни книжки* от 1864 г. Преводачът прави бегъл преглед на сюжета на поемата и навсякъде подчертава завладящата живот на описанието. В заключение той определя *Изгубеният рай* като „едно от най-добрите, похвални и примерни съчинения“. Въпреки че бележката е под-писана „Пр.“, неин автор всъщност не е Блъсков, а другият преводач, който му служи за източник на цялото дело — руският архимандрит Амвросий. От него той заимствува и този текст дума по дума. Впрочем още дълги години нашата оценка за Милтъновото място в литературата ще бъде сформирана главно по този начин — чрез превод или преразказ на чужди критически публикации. Интересното за нас в рамките на този подход е какви мнения се предпочитат за разпространение в България и как се поднасят. В случая например е любопитно, че Блъсков препредава изцяло възторжената оценка на Амвросий за силата на поетичното внушение в Милтъновата творба, но не намира за нужно да преведе и критичните бележки на руския свещеник преводач относно отклоненията на автора от ортодоксалното християнство.

За втори път чуваме за Милтън след десетина години — от цариградското списание *Читалище*, което в пет поредни книжки (VIII—XII) през 1875 г. помества споменатото по-горе обширно есе на Ламартин „Живота на Милтона“ в превода на Ш. (очевидно Атанас П. Шопов, който по онова време публикува в Цариград няколко книги, преведени от френски). Този път големият английски поет е представен пред българската възрожденска публика доста пълно като политическа и творческа личност. Оценката на Ламартин е възторжена:

„Милтън е един от троицата велики християнски поети, които за теологията на средните векове са това, което Омир бе за языческия Олимп. Тия троица велики поети на теологията са Данте, Тасо и Милтон“.

Отсега нататък в нашата литературна критика Милтън ще бъде неизменно поставян редом с Данте. Една друга Ламартинова теза също ще окаже трайно влияние върху българските оценки за Милтън: според френския писател авторът на *Изгубеният рай* е истински поет само когато описва любовта между Адам и Ева — останалото е метафизика и като такава е чужда на поезията. И още една мисъл на есето често ще прозира в по-нататъшните отзиви за английския поет, а вероятно в онзи момент особено е допаднала на някогашния редактор на *Читалище* Петко Р. Славейков и на немалко други поборници за национална независимост. За Ламартин Милтън е първо политик и едва след това — поет. Като общественик той е велик със своето безстрашие и с непреклонността си в годините на гоненията след разгрома на Кромвеловата република.

Тази мисъл се подхваща и доразработва в кратката бележка, с която се въвежда главата за *Изгубеният рай* в *Христоматия по изучаване словесността* през 1889 г. — навярно първото самостоятелно (непреводно) критическо мнение за Милтън у нас. Интересно е, че Данте отново е избран за сравнение и мярка като поет, отдаден на политическата борба. Ето впрочем почти пълния текст на тази анонимна бележка:

„Милтъновата поема *Изгубеният рай* е един род божественна комедия, но само протестантска. Както Данте, подир паданieto на партията му, кога избягал, отнесъл със себе си всички принципи, всичката омраза и любов, вдъхновение и гняв на флорентинските гибеллини и из тях създал своята вечна поема, така и Милтон, след възвръщането на Стюартите, в своето уединено спокойствие, залегал та събрал всички велики възпоминания за революцията. Тия възпоминания възлътли в поетически образи у една велика епопея. Из Сатана, из тоя смел бунтовник против небесната автократия, създаден е такъв величав образ, който безспорно не само съставлява средоточие на цялото произведение, но с това заедно твърде важен е по своето влияние връх цялата нова поезия.“

Наложено то тълкувание на Милтъновата поема като политическа алегория, художествен образ на английската буржоазна революция и нейните героични устремления, а не като религиозен епос на библейска тема става постоянно отношение към творбата в критическата ни литература. В тази бележка някак между другото за пръв път у нас се въвежда и романтичното разбиране за Сатаната като централен герой на *Изгубеният рай* като величав поетичен образ на революционера тираноборец. Намеква се и за въздействието на този образ върху световната поезия от по-късно време — една тема, която ще видим по-внимателно разработена от вече зрялата ни литературна критика след години.

Като бележка под линия към заглавието е публикувана твърде обширна биография на Милтън, също анонимна, която освен чистата фактология предлага и някои оценки на поета като смел политически трибун и изключителен художник. Ето важните от тях:

„Не ще бъде преувеличение да се каже, че ако на чело на политическия мир у Англия е бил тогава Кромвел, то на чело на литературното и умствено движение е бил Милтън. . .

Изгубеният рай завзел едно от първите места между произведенията, създадени в продължение на три хиляди години. Успехът обаче на поемата отначало не бил тъй голям, защото сюжетът ѝ, като библейски, не бил по модата. В поемата няма поразителни, живописни картини, както в Илиада и Одисея; Милтон не описва ни природата, ни радостите, ни тъгите на хората; в нея няма красноречива хармония, която трогва и увлича. За да изкаже мисълта си, той дири старински думи, гърцки и латински обрати на речта, пренебрегва правилата на своя език, създава нови правила. Смелостта му надминава всичко, оригиналността е поразителна, разнообразието безпорядъчно, като хаоса, който той е описал превъзходно. Изцяло поезията му е неподражаема, но в подробностите той сам подражава на другите поети. . .

Тихо, без страдания, той умрял (8 ноемвр. 1674 г.) почти забравен от съвременниците, които си били вече въздигнали свои кумири. Човек, който умее да се възнося над дребните земни интереси и да лети в отвлечени сфери и който в същото време взимал близу към сърдцето насъщните нужди на човечеството и който ратувал за неговия процес, отстъпил място на пигмеите. Цяло столетие се изминава подир него, и ни един такъв поет Англия не е родила.“

Макар общият тон на бележката да е възторжен, в нея се отчитат и някои слабости на Милтъновия шедевър:

„Често украшенията не се отнасят към предмета; простотата на изразенията изпада в тривиалност; при поразителните сравнения се срещат странности и наивности, непростителни за такъв велик поет.“

От всичко казано стават очевидни, струва ми се, сериозните достойнства на *Христоматия по изучаване словесността* не само за първото по-цялостно (в резюме и

иллюстративни откъси) представяне на *Изгубеният рай* на български, но и за първата по-самостоятелна оценка на Милтъновото творчество у нас. Чувствува се обаче, че тази оценка е все още недостатъчно професионална, малко повече повърхностна и риторична, отколкото аналитична, и вероятно в основни линии компилативна. За зряла критическа присъда на един такъв сложен и далечен за нас автор е рано да се мечтае.

Натрупването на критически арсенал продължава и след *Христоматията* да става главно по линията на превода. Още през 1892 г. антистамболовисткото обществено-политическо списание *Записки по мисълта и живота* (кн. V и VI) помества извадки от известното „Есе за Милтон“ от английския писател Томас Маколи. Преводът е направен, както личи от цитираните заглавия, чрез френски от сътрудника на изданието Г. С., поет и преводач на поезия и проза от френски и руски. Може да се каже, че на малкото предоставено от редакцията място е предадена същината на есето. Отново Милтън е видян в съпоставка с Данте и отново ударението пада върху политическата ангажираност на поета, върху неговия несломим идеализъм, върху активното му участие в една велика революция със световноисторическо значение, в борбата срещу тиранията. Макар и да е работено по пътя на препревода и резюмето, Маколиевите мисли са предадени доста точно, пропуските и грешките са незначителни.

През същата година в свищовското списание на методистката епископална мисия *Християнски свят* се появява кратка биографична бележка, озаглавена „Милтон Поета“, в която между другото отново се подчертава изключителната стойност на *Изгубеният рай* в световната епическа литература и отново се изтъква, че тази велика творба може да се сравни само с *Божествената комедия*.²⁰

Така стигаме до Теодосиевото издание на *Изгубеният рай* през 1898 г., което, както вече беше посочено, представлява и първи по-завършен опит не само да се представи Милтъновият шедьовър в неговата цялост като текст, но и да се изясни литературно-историческото му значение пред българските читатели.

Първият от двата предговора на Теодосий — „Биографията на Джон Милтона (извлечена от разни източници)“ (с. 7—26) — е всъщност извлечен предимно от предговора във френското издание на поемата, откъдето той превежда, озаглавен „*Vie de Milton, Tire'e de l'Anglois*“ и тъй в последна сметка възхожда към Илайджа Фентън²¹, но наистина е обогатен и с подробности от други източници — още едно косвено доказателство, че Теодосий е работил вероятно с повече от един чуждозиков текст. Ударението в тази биография пада върху личния живот на Милтън и неговото творчество. Политическият му радикализъм — особено „привързаността на поета към един заговор, който се бил образувал за унищожението на монархията“ — е извинен с твърдението, че „ревността му, колко буйна и пренелепа да е била, никога обаче не се е вдъхновала от намерения на частни интереси.“

Вторият предговор (с. 27—35) е критика на самата поема. Но докато френското издание-източник използва за тази цел обяснителния коментар на Адисън („*Remarques de Mr Addison sur Milton*“), Теодосий се обръща към Шатобриановата глава за *Изгубеният рай* в неговото голямо съчинение *Духът на християнството* (*Génie du christianisme*), том I, част II, книга I, глава III, като изпуща само началния абзац, а останалото предава дословно. Предговорът е озаглавен „Критика на Шатобриан върху поемата „Изгубеният рай“. Интересът на Теодосий към Шатобриановото творчество не е случаен и не след дълго той ще се върне като преводач към този автор, за да издаде *Мъчениците или победата на християнството* (1900 г.). Но защо Адисън е пренебрегнат заради Шатобриан? Вероятно коментарът на английския критик се е сторил прекалено подробен и педантичен на нашия преводач, докато Шатобриан е предлагал вдъхновени обобщения, и то изцяло в християнски план, без да засяга тревожните отклонения на Милтън от догмата, свързани преди всичко с изграждането на вълнуващия образ на Сатаната.

²⁰ *Християнски свят*, Год. I, Юний 1892, бр. 111.

²¹ Илайджа Фентън (1683—1730) — английски поет и съпреводач на *Одисея* заедно с Александър Поуп. Автор на *Житието на Милтън* (1725).

Обяснителните бележки на Теодосий, озаглавени „Кратък речник“ (с. 575—635), са сериозни и допринасят за академичния характер на изданието. И те са почерпани предимно от френското издание-източник.

Още през същата година, когато излиза Теодосиевият превод, печатният орган на народняшката партия в *Мир* (бр. 529, 5. V. 1898 г.) помества в рубриката си „Книжнина и изкуство“ рецензия за книгата. Голямата част от тази „рецензия“ е всъщност, както е обичайно и до днес, представяне на самото произведение и неговите достойнства. Цялото това представяне е взето почти дословно от бележките в *Христоматия по изучаване словесността*, която анонимният рецензент навярно благоразумно е скътал от ученическите си години през предходното десетилетие. Тъй или иначе в рецензията на в. *Мир* се утвърждава оценката за *Изгубеният рай* като „една забележителна епопея на християнството, един монумент на английската поезия и едно от най-хубавите творения на човешкия ум“, пренася се от *Христоматията* виждането за Сатаната като величествен образ на революционера, герой на поемата, повлиял цялата нова поезия и т. н.

В по-кратката, същинска част на рецензията, в която се прави опит за оценка на българското издание на *Изгубеният рай*, се изтъква, че „появяването на тази чудно хубава поема на български прави чест на нашата литература“. Преводът се обявява за добър с малки изключения. „При това — отбелязва авторът, — добре е сторил преводачът, дето в началото на книгата е поместил биографията на Милтона — обстоятелство, което в много случаи спомага за по-ясното разбиране известни произведения на знаменитите поети: понеже читателят от биографията се запознава с условията, при които те са написани. Примера на г-на Теодосия с поместването биографията на Милтона заслужава подражание от всички наши преводачи на знаменитите автори.“

С тези няколко думи се отдава дан на комплексното, почти академично представяне на Милтъновия шедевър от Теодосий и се изказва едно разумно пожелание за по-голяма изискателност и сериозност в разгръщането на току-що започналия процес на проникване на световната литература у нас.

Рецензентът с право е респектиран от културно-мисионерското дело на Теодосий, но също с право не е докрай убеден в пълноценността на превода. Затова свидетелствуват и уместните уговорки в заключението:

„Препоръчваме на нашите читатели българският превод на поемата „Изгубеният рай“, която макар и преведена не в стихове, сѐ пак дава донейде идея за чудесната хубост и увлекателност на оригинала.“

Тази оценка е точно премерена и по същината, и по тона си. Тя е справедлива, защото отчита важното значение на Теодосиевото дело в рамките на обективните и субективните условия, в които е извършено то.

Следващото напомняне за Милтън откриваме в *Енциклопедически речник* на Л. Касъров (1899—1907 г.). Тук в статията за поета се казва, че в епохата на републиката „Милтъновото перо било толкова страшно, колкото Кромуеловата сабя“. Това е всъщност по-експресивна парафраза на вече казаното в *Христоматията* за общата борба и сходството между двамата забележителни англичани.

Касъров отбелязва появата на Теодосиевия превод на *Изгубеният рай* и пръв подхваща една линия на разискване относно жанровата принадлежност на произведението, която ще бъде продължена по-късно в нашата критика. Той заявява, че поемата е по-скоро драматическа, отколкото епическа творба. Акцентуват се този път художествените за сметка на идейните качества на *Изгубеният рай*, неговата „хубост, сила и благородство на езика“, както и „величие на образите“. Заедно със събитията в живота на Милтън се споменават и другите му по-основни произведения.

Изгубеният рай получава възторжена възхвала и от сп. *Обзор* (кн. 2, 1904 г.), в статията на д-р Ненов „Въображението като творческа способност“, която е категорична:

„Никой друг предмет не би могъл да снабди един поет със сцени, толкова способности да влияят върху въображението, и никой друг поет не би могъл да изрисува такива сцени с по-силни и по-живи краски.“

Очевидно тук се застъпва едно мнение за художествената специфика на поемат, което е в разрез с изразеното вече от *Христоматията* и нейните епигони виждане за недостатъчната живописност на Милтъновата поезика.

Само три месеца по-късно в кн. 5 на същото списание е публикувана статията „Милтон, Хобс и Лок“ с подзаглавие „Из съчиненията на Когана“ с преводач М. Москов. Така, преди да е изтекла и година от първото оригинално издание на том I от Кохановите *Очерки по истории западноевропейских литератур* (1903 г.), у нас проникват интересните идеи на руския литературовед марксист относно Милтъновото творчество.

П. Кохан доразвива и утвърждава в съзнанието на българския читател някои про-никнали вече до него възгледи на напредничащата литературнокритическа мисъл, като например тълкуването на *Изгубеният рай* като художествен израз на поетовите философско-политически идеи и общите тежнения на епохата, разбирането на образа на Сатаната като възплъщение на идеала на автора за революционер и като предходник на свободолюбите в литературата на романтизма.

Кохан зачеква и жанровия въпрос, вече поставен у нас от Касъров, но неговото решение е по-различно:

„Изгубеният рай“, тъй да се каже, не е епическо произведение; Милтон е бил повече лирик, отколкото епически повестувател. . . Понякога прибегва и към диалога, но драматизъм няма. Ние бихме нарекли това произведение „лирическа драма“.

Трудно е да си представим развитието на нашата съвременна култура без книгата на П. Кохан. От 1906 до 1931 г. неговите *Очерки* минават през десетина непрекъснато допълвани и разширявани български издания и оказват значително влияние върху оформянето на цели поколения от нашата общественост. В този сериозен, но и широко достъпен труд, в раздела „Лъжекласично направление и начало на рационализма“ целият житейски и творчески път на Милтън се проследява на фона на неговата революционна епоха и във връзка с нея. Заключение на автора е, че „творенията на Милтон са един сбор от дълбоко обмислени доказателства в полза на естествените права на човека, в полза на неговия неударим стремеж към свобода“.

В 1908 г. светът чествува 300-годишнината от рождението на Джон Милтън. По този повод в нашия печат излизат няколко журналистически материала. Пръв реагира неофициалният орган на демократическата партия в *Време* (бр. 318, 30. XI. 1908 г.) с подлистник, озаглавен „Джон Милтон (По случай 300-годишнината от рождението му). По Le Page“. И тук, както в повечето вестникарски публикации от онова време, Милтън се величае по-скоро като политик, отколкото като творец. „В Милтона — се казва в статията, — английският народ празнува своя идеален носител на свобода.“ А малко по-късно се прави и следната интересна бележка във връзка със съвременна Англия:

„Въпросите, които вълнуваха Милтона, вълнуват и сега английското общество: възпитание, брачно право, развод и положение на жената, народна свобода, религиозно обучение и премахване на перството.“

В заключение авторът, за когото не можах да намеря никакви данни, изразява увереност, че *Изгубеният рай* ще вълнува винаги любителите на „хубавите звуци от поезията“ и нарича поемата „химна на светлината от слепеца“.

Малко по-късно, в бр. 12 от декември 1908 г., споменатото вече свещовско протестантско списание *Християнски свят* помества респектираща със своята осведоменост статия: „Джон Милтон (по случай тристагодишнината на рождението му)“. В нея с вещина се проследяват животът и творчеството на поета, цитират се отзиви на видни английски писатели за него, умело се вплитат биографични анекдоти. За първи път компетентно се говори и върху проблематиката на Милтъновото стихосложение — *Христоматия* по изучаване словесността например твърдеше, че *Изгубеният рай* е написан „с неритмован (?) ямб“ (вероятно вместо „неримуван“). „Някои критици — пише анонимният автор на статията — неударяват белите му стихове, ала болшинството критици са дошли до убеждението какво у Милтона има по-съвършени при-

мери за музикален израз или за приспособление на стиха към значението на пасажа, отколкото у всички други писатели, било в рими, или бели стихове, с изключение на Шекспира.“

В бележка на редактора откриваме и лаконична рецензия за двата най-забележителни български опита за превод на Милтъновия шедьовър, твърде неспециализирана и крайна по тон, но достатъчно правдива по същността си:

„На български Милтоновът „Изгубеният Рай“ е преведен много зле от бившия скопски митрополит Теодосия. От В. Узунов е много по-хубаво преведен в стихове и обнародван в „Бълг. Преглед“, год. VI, кн. VIII, стр. 85—89, първата песен на „Изгубения Рай“...“

Един малко позакъснял отзвук от юбилея излиза и в независимия информационен ежедневник с народняшки уклон в *Реч*, в бр. 774 от 7. X. 1909 г. Това е впрочем кратка бележка в рубриката за любопитни факти „Из целия свят“, озаглавена „Джон Милтон“. В центъра е пак „грандиозният образ на гордия демон на злото, победен от твореца“. „Изгубеният Рай“ и „Повърнати Рай“ се разглеждат като две части на една и съща творба и се подчертава, че: „Музикалността на стиха и силата на художествените образи правят тези произведения най-велики паметници на поетическото творчество“. Заслужава да се отбележи, че досега (и в Теодосиевото издание, и в Касъровия *Енциклопедически речник*, а и в периодиката) *Възвратният рай* с по-голямо основание се третира като определен творчески спад след предшествуващата го гениална поема.

След всичко това интересът към Милтън сякаш е изчерпан изцяло и ще трябва да се чака следващият юбилей, за да излезе нещо ново, свързано с това име. Но ето че около две десетилетия след малката шумотевица покрай тристагодишнината, в 1927 г., е публикувана книгата *Литературна история на XVII век*, която представлява стенографски записки по лекциите на проф. Иван Шишманов. На Милтъновото творчество са посветени с. 251—259 от това издание. Проф. Шишманов е първият наш автор, който прави задълбочена литературоведска преценка на цялостното дело на великия англичанин. През фрагментарността и тезисната обобщеност на анализа (ръкописът е съставен само по записки, без да е прегледан от автора), във всичко все пак прозира организиращата и откривателска мисъл на истински учен.

За ранните поетични творби на Милтън Шишманов казва добри думи, ала заключава, че нито една от тях не изтъква с оригиналност, тъй като са под влиянието на Ренесанса. В годините на революцията поетът израства като забележителен публицист — най-системен идеолог на образованите пуритани. Неговите трактати не са остроумни по салонен маниер, а сериозни, продиктувани от нуждите на живота, от народната съдба. „Откровен, той говореше искрено и пламенно; той доказваше — а не забавляваше...“

По-нататък се разгръща познатата ни вече постановка за *Изгубеният рай* като „алегория на скорошните политически събития и на личния живот на поета“. За Шишманов поемата е „изгубената република, това е разгрома на Милтоновите мечти и идеали, пък, ако щете, и неговото изгубено зрение“.

Във връзка с жанровия въпрос се напомня първоначалното намерение на поета да напише *Изгубеният рай* като драма и се изтъква, че това намерение „личи и сега по яркото изображение на нещата, лицата и ефектите, които срещаме у него и които ни напомнят техниката на драмата“. И още нещо твърде съществено и вярно — *Изгубеният рай* не е действителен епос, защото е лишен от „епична обективност“ и претоварен със субективност. Милтън „пише винаги с тенденция. У него няма поетическо спокойствие.“

Проф. Шишманов открива в *Изгубеният рай* редица несъобразности. Той например смята, че авторът „се увлича от един пресилен антропоморфизъм“. Докато у Данте свръхестественото е неуловимо, „Милтон, напротив, свлича неестественото, безконечното и неуловимото в реалното“. Това води до нелепи решения, като например използването на артилерия за война между безсмъртните. Неприемливи за нашия литера-

гуровед са и Милтъновите анахронизми — една черта, характерна за Английския ренесанс. И все пак според него „добрите страни на поемата. . . надделяват лошите“.

За най-хубаво в *Изгубеният рай* проф. Шишманов смята Ада. Той утвърждава и конкретизира вече познатата ни теза, че Сатаната е център на поемата и е оказал неиздължимо влияние върху по-новата поезия: „И така, модерния дявол в литературата води началото си от Милтон. Дантевият „Ад“ прилича на някоя инквизиторска камера. А пък Милтоновият „Рай“ е населен от прометеевски същества. И така дявола у Милтон е просто един Прометей.“

Дори и да допуснем, че тълкуването на проф. Шишманов е малко едностранчиво, тъй като плаща дан на някои романтически предубеждения, то все пак се влива в общия поток на традиционното милтънознание, от който без съмнение заимствува, без обаче механично да копира. Единствена по-сериозна фактологическа грешка на нашия критик е, че приема *Възвръщаният рай* за продължение на *Изгубеният рай*. Такива пропуски са неизбежни при замайващата широта на литературната панорама, която е предмет на лекциите му. Нека кажем най-сетне, че тъкмо тази общоевропейска панорама дава на проф. Шишманов рядката възможност да разгледа делото на един такъв срудиран литератор като Милтън в естествения му международен контекст.

Пак в 1927 г., едновременно с Шишмановото съчинение, излиза от печат и помагалото за зрелостен изпит и самообразование *Пълен конспект по теория и история на поезията с оглед на българската поезия*, съставено от Еню Николов и Цветан Минков. В него във връзка с Милтъновата велика поема се поставя още веднъж жанровият въпрос. *Изгубеният рай* е причислен към тъй наречените „лични поеми“, които са подражание на класическите епопеи, но се отличават от тях по по-категоричната и съзнателна намеса на автора²² — субективизма, за който говори и Шишманов.

През следващата 1928 г. в бр. 6 на списанието *Българо-британски преглед* (издание на дружеството *Българо-британска взаимност*) като част от поредица, проследяваща основните епохи и автори в историята на английската литература, излиза статията на К. Д. Чакъров „Векът на Милтон (1625—1660)“. Милтън се представя като централна фигура на „пуританския период“, на борбата срещу монархията. За него отново и убедено се говори като за „един от най-великите английски мъже, който по сила на характер, дълбочина на мисъл и изящност в изкуство се издига над всички други“. С това за сетен път се затвърждава прославата на Милтън като историческа личност, започнала още с публикацията на Ламартиново есе в сп. *Читалище* през 1875 г. и отекнала в почти всички по-сетнешни публикации, свързани с неговото име. Заедно с това Чакъров прави преглед на всички по-важни литературни творби на Милтън и дава за всяка от тях точни лаконични оценки, обобщени в следното изречение:

„Но колкото да е велик и мощен като личност и общественик, в сферата на поезията Милтон е гениален и е един от малцината истински жреци на красивото, изящното и сублимното.“

Без да има Шишмановия литературоведски размах, статията на Чакъров внушава уважение със своята уравниовесеност и прецизност в детайлите. Тя несъмнено се опира върху вече утвърдени в милтънознанието истини, но поднася повечето от тях за първи път на българската публика и прави това с професионална строгост и вещина. С Шишманов, а донякъде и с Чакъров нашата литературна критика сякаш се изтръгва от традицията на прякото заимствуване и повърхностната публицистичност, за да оцени Милтъновото творчество цялостно и задълбочено. За съжаление обаче тези безспорни завоевания остават ограничени в тесни читателски кръгове и не довеждат до някакво ново развитие в мащаба, подсказан от тях.

През тридесетте години следват няколко кратки докосвания до Милтън, които наистина имат сериозен литературоведски характер; но са съвсем епизодични. Така проф. Михаил Арнаудов в своята *Психология на литературното творчество* (1931 г.)

²² *Пълен конспект по теория и история на поезията с оглед на българската поезия*. Помагало за зрелостен изпит и за самообразование. С., 1927, с. 100.

цитира една непозната дотогава у нас мисъл на Маколи за скритата, сугестивна сила на Милтъновия поетичен език, за близостта на неговия текст до заклинянето, магическата формула, при която всяко разместване на дума или звук е пагубно.²³ В *Литературна история на възраждането в Италия* (1934 г.) пак проф. Иван Шишманов твърди, че „Милтон взема Данте за образец не само в поезията, но и в частния си живот. Също като него той иска да играе важна роля като борец за политическата и религиозна свобода. Също като него той пише не само поеми, но и политически трактати.“²⁴ В *Главни литературни насоки* (1936 г.) Еню Николов заявява, че Милтън създава най-добрия християнски епос. „Началото на книга III, дето писателят оплаква своята слепота“ (Делилово—Гнедичево—Бойкиновата „Химна към светлината“), „молитвата и любовта на Адама в IV книга“ спадат според Николов към „най-хубавите страници на новата поезия“. Авторът обявява *Изгубеният рай* за последно епическо произведение. „След Милтона — казва той — епосът — класичен, романтичен или религиозен, — губи почва.“²⁵

В *Българска енциклопедия* на братя Данчови от 1936 г. са поместени две отделни статии за *Милтон* и за *Изгубеният рай*. По-интересна е втората, в която отекват познатите ни вече мотиви за сходството между Милтъновата епическа поема и Дантевата *Божествена комедия*, но и за съществените различия между тях, за републиканския дух на *Изгубеният рай* и за значението на образа на Сатаната като „смел бунтовник против небесната неограничена власт“. С това сякаш се тегли черта под някои общи места, които вече неведнъж са се повтаряли в нашата критика и публицистика.

Тъй като нищо повече, заслужаващо внимание във връзка с Милтън, не се явява през следващите неспокойни години до самия край на Втората световна война, може би и за нас идва ред да теглим черта и да отсдим какво въсъщност е направено по тази втора рецепционна линия — критическото осмисляне на Милтъновото творчество от гледна точка на българската култура.

Отново ще трябва да кажем, че се забелязва процес на натрупване — отначало изключително по пътя на превода на чужда критика, а впоследствие все повече и чрез опити за изразяване на свое отношение на базата на световното милтънознание. Затвърдяват се някои виждания, съзвучни с народностно-революционните традиции на Българското възраждане. Така например Милтън се възвеличава преди всичко като политическа личност (борец срещу тиранията) и едва след това вече и във връзка с това — като велик поет. Неговото най-значително произведение, поемата *Изгубеният рай*, се разглежда не толкова като библейски епос, а като алегория на Английската буржоазна революция. Оттам и образът на Сатаната се утвърждава като образ на романтичния тираноборец и като централен герой на творбата. Всички тези разбирания стават трайни и непоклатими опорни точки на българското милтънознание, колкото и фрагментарно и неоформено да е то по онова време. Трудно е да се каже дали относителното единство в българската критическа оценка на Милтън произтича от някаква вътрешна последователност в процеса на нейното разгръщане, от надграждане върху вече постигнатото или, както за съжаление се случва по-често у нас и е по-вероятно в конкретния случай, на черпене от сходни чужди източници. Но дори да приемем за по-достоверно второто предположение, самият подбор на тези източници вече говори за ценностна ориентация, която без друго се корени в характера на нашата обществено-политическа и културна действителност, в нейните преобладаващо демократични устремления.

* * *

На трето място, не трябва да пренебрегваме и една, тъй да се каже, приложна област в усвояването на Милтън у нас. Имам предвид използването на името на поета,

²³ Вж. с. 548 в оригиналното издание на *Психология на литературното творчество* (1931) или с. 638 в изданието от 1978 г.

²⁴ *Литературна история на възраждането в Италия* (1934), с. 111—112.

²⁵ *Главни литературни насоки* (1936), с. 11.

епизоди от неговия живот и фрагменти от творчеството му за ежедневните нужди на нашата общественост — било то само за забава, или с дидактическо-пропагандна цел.

Чисто развлекателната страна на тази линия се появява твърде рано — още с отпечатването на превода от руски разказ на Виле де Лил-Адам „Дъщерите на Милтона“ в сп. *Българска сбирка* (кн. IX, 1894 г.). Това е всъщност една сантиментална история за неразбирателството между стария, слеп, но горд поет и измъчените му дъщери, които трябва да понасят всякакви лишения и търпеливо да записват съчиняваните от него стихове. От тук на там анекдоти от личния и обществен живот на Милтън се явяват доста често в периодичния печат.

В някои случаи от анекдота се мъчат да извлекат съвременна поука. Така например *Вестник на жената* (бр. 168, 1924 г.) в уводната си статия „Жената-съпруга на великите мъже“ се позовава между другото и на нещастния първи брак на Милтън, за да тегли в заключение извода, че щастливият брак е възможен и с гениален съпруг, стига жената да не го ревнува от общуването му с музата. В реакционния в. *Слово* пък (бр. 3318, 15. VII. 1933 г.) небезизвестният шабскапитан Копейкин в статията си „Съдбата на писателите“ причислява и Милтън към великите люде, които в частния си живот не са успявали да вържат двата края, само за да заключи, че „бедността все пак е единственият и главен стимул, единствената и най-силна пружина в издигането на талантивите и честолюбиви личности“ — така че и сегашните български писатели трябва да не да роптаят, а да са доволни от немотията си.

Цитати от Милтънови произведения се използват за най-различни злободневни цели — в борбата против тютюнопушенето (сп. *Въздръжател*, бр. 2, 1895 г.)²⁶, в борбата срещу алкохолизма (сп. *Български въздръжател*, бр. I, 1921 г.)²⁷, но и в борбата срещу политическото насилие. Особено често прибегват до Милтънови изявления с политически характер печатните органи на левизната. Така по времето на земеделското управление социалдемократическият в. *Народ* (бр. 192, 2. IX. 1921 г.) отпечатва уводна статия „Преди 300 години“, която, както вече отбелязахме, предлага обширно резюме от речта на Милтън в защита на свободата на словото *Ареопагитика*, за да заключи:

„Това бе в ерата на един мрак, за който днес обичат да казват, че и представа не бихме могли да имаме. Днес, когато думите на Милтона звучат след 300 години в нашата страна като един съвременен протест, извикан от режима, под който се задушава българската обществена мисъл и се отнима не само свободата, а най-вече длъжността на гражданина да бди за действията на ония, които са поставени да ръководят страната му.“

Няколко години по-късно, през злокобната 1925 г., неофициалният орган на БРСДП в. *Епоха* (бр. 930) отпечатва като лозунг вляво от заглавието си Милтъновата мисъл:

„Насилието през всички векове е осъждано. Който побеждава чрез насилие — наполовина покорява своя противник.“

Актуални политически алюзии с нашенски адрес могат да се доловят и в статията на в. *Заря* (бр. 5606, 27. IV. 1940 г.) „Писателят и епохата, в която твори“, която се базира върху беседа на директора на Английския институт в София г. Литлър и в която името на Милтън служи само като извинение, за да се говори за политическите борби на английското пуританство през XVII век, „в който такива гении като него видяха и развиха основата на модерната демокрация — управление на народа, чрез народа и за народа“.

Така може да се каже, че Милтън успява донякъде да бъде включен в злободневното на нашия обществено-политически живот преди 9 септември 1944 г. — един факт, който подсилва още веднъж затвърденото в литературната ни критика отношение към него на първо място като към политическа фигура. Същевременно трябва да се помни, че позоваванията на Милтън са епизодични и неговото участие в обществените ни борби не бива да се преувеличава.

²⁶ С. 9: „Влиянието на тютюна върху животът и здравето“ от Р. Д. Мюсей, Доктор на Медицината.

²⁷ С. 1: „Истината за алкоола“ от Ал. Георгиев.

След всички разгледани дотук аспекти на проникването на Милтън в България остава да се спрем накратко на още един — неговото влияние върху нашата литература. За да се създадат условия за разгръщането на този аспект, предишните три — и особено първият, преводаческият, — би трябвало да са доста по-добре изразени, отколкото се оказаха при нашия преглед.

И все пак съществува в литературната ни история поне един любопитен факт, който ни отвежда към Милтън. През май 1895 г. сп. *Български преглед* (кн. VII) публикува на уводно място обширен материал, озаглавен „Последният поетически труд на Светослава Миларова“. По онова време известният наш писател и общественик деец не е вече между живите. У Вазов попада неговата незавършена философска поема *Небесния преврат* заедно с дневника на автора ѝ и той ѝ предлага на редакцията за отпечатване. Това е всъщност навярно най-амбициозният опит за създаване на български национален епос — жанровото определение е изведено от самия поет в подзаглавие. За жалост поемата е само подхваната и в осъществената малка част не личи никаква определена връзка с Милтън. В дневниковите бележки обаче се набелязват намерения на автора за по-нататъшните дялове на произведението и от тях узнаваме, че в последната песен Миларов се е канил да опише как споможда великите поети в царството на сенките, за да бъде благословен и наставен от самия Омир. Там той възнамерява да види също „Милтона и другите псевдокласици“. *Изгубеният рай* Миларов чете и препрочита наред с останалите епически поеми от древно и по-ново време, мъчи се да ги подреди и класира. И у Милтън, както и у всички други поети с изключение на Омир, намира недостатъци, но и черти, достойни за подражание. Ето една от записките му:

„Сега, в края на юлия, ми падна на ръка Milton. Много се ползувах от него — носително подробностите на ада и небесата — а го разкритикувах безпощадно.“

На друго място, след като оглежда плана на *Небесния преврат*, Миларов изпада в униние:

„Видя ми се, че моята песен е нещо сляно, слой, от Данте и Милтона. Пътуването през Хаосът и Адът — имитация на Милтона, уредбата на Рая и пр. — на Данте. Нещо съвсем оригинално и светло не съгледах. И то би като хладен душ върху хъза ми.“

Скоро след това обаче увереността се връща в сърцето на поета с още по-голяма сила. Той разделя големите епици на две категории: оригиналните създатели на основни типове епос (Омир, Данте и Байрон) и „второстепенните Tasso, Ariosto, Milton и т. н., които са имитирали Омира или Данте“ и „са се спасили единствено с извънредний си талант поетически, на който не са знаели да скроят подходящ костюм“.

„Няма да бъде като Омир или Данте или Байрон — заключава Миларов, — но все ще мога да се вредя между второстепенните — даже ще мога да бъда по-независим от образците — и всякак по-логичен и по-реален, — което се изисква и от съвременния дух. Хаосът и Адът ще опиша по-хубаво от Милтона, — за това нещо едва ли се съмнявам, — Раят ми ще бъде по-разнообразен и четлив от Дантовия.“

„За това нещо едва ли се съмнявам“ — колко освежително е това възрожденско самочувствие на българина, което и в *Христоматия по изучаване словесността* нареджа Райко Жинзифов до Пушкин и Юго, а Константин Величков — до Гьоте!

Целта на Светослав Миларов е твърде висока, но изпълнението, уви, е останало завинаги в началната си фаза. Така и в този последен и може би най-органичен свой аспект „побългаряването“ на Милтън през разглеждания период остава откъслечно и неизведено докрай. Самият опит на Миларов, прекъснат от неговата преждевременна смърт на бесилката през 1892 г., предшества най-значителните етапи на преводаческото и критическо-публицистично усвояване на английския поет у нас²⁸ и

²⁸ Ако се съди по отпечатаните издки от Миларовия дневник, авторът е работил върху *Небесния преврат* през 1890—1891 г. Тази хронология се потвърждава от датите, отбелязани под публикуваните в *Български преглед* части на поемата: Песни I и II — 7—XII—90, Песен III — 2/5—91.

явно се базира на чуждоезикови източници. По този начин за лишен път се проявява още една слабост на целия рецепционен процес — неговата относителна вътрешна раздробеност и скокообразност.

И все пак, без да си затваряме очите за посочените вече съществени недостатъци на този процес, нека не забравяме и най-важното — колкото и несистемен да е характерът му, това е период на начално натрупване, върху което по-нататък ще може да се гради по-планомерно, но което още по онова време обогатява и стимулира цялостното обусловило го развитие на националната ни култура.